

Radovan
Samardžić

OSMAN

■ Laguna ■

Copyright © 1994, Radovan Samardžić
Copyright © ovog izdanja 2023, LAGUNA

OSMAN

Sadržaj

Nikola Samardžić: <i>Pristup</i>	9

OSMAN

Prvi deo	27
Drugi deo	157
Treći deo	215

KNJIŽEVNI IZVORI O OSMANU II

I Turski hroničari i Dživo Gundulić	247
II Gundulićev <i>Osman</i>	257
Hodža i kizlaraga	262
Mustafina majka	264
Ali-aga	270
O tobožnjoj izjavi sultana Osmana	271
Sultanovo savetovanje	272
Uvod u tragediju	277

III Aga-dede i spev o propasti sultana Osmana.	.282
Nikola Samardžić: <i>Udes Osmana II ili prva barokna revolucija</i>	.295
<i>Rečnik manje poznatih reči i izraza</i>	.321
<i>Registar ličnih imena</i>	.341
<i>O piscu</i>	.351

PRISTUP

Mleci su najpronijljivije, od Zapadnjaka, videli Turke. I njihove lične osobine smeštali su u okvire svojih poslovnih interesa. Veneciji je bila potrebna karakterologija sultana i vezira na Porti kako bi naslutila svoju budućnost u tajanstvenom svetu njihovih hirova, čudi i potreba, u međunarodnim odnosima koji su postajali sve složeniji. Venecija je naročito postala zainteresovana za prilike u Turskoj pošto se, počekom sedamnaestog veka, udaljila od političkih uticaja Rima i Španije. Bili su posebno okretni dok su pokušavali da na osmanskoj Porti izmame i milost i potporu, međutim, ako bi se, na osnovama razumevanja, pojavila bliskost, bila je samo površna. Turska je u biti bila tuđa, i bilo je teško tumačiti sve njene posebnosti. I zato su, nastali iz napora da pojedinosti osmanskog sistema i vlasti razaznaju i utvrde, izveštaji mletačkih ambasadora na Porti bili prožeti suptilnim spekulacijama, ostajući razumni i promišljeni.

Kako se Osmansko carstvo primicalo dubinama evropskog prostora, time i posedima Venecije na Jadranu i kopnenom zaleđu, mletački poslanici na Porti slali su procene suverena sa sve izraženijim opisima izobličenja njihovih lica i naravi. Poredak

se kvario, ali je bilo nemoguće zamisliti kad će osmanskoj sili nastupiti kraj.

Turci su se, rečima Mletaka, pojavili na vratima „naše Italije“, „svetskog vrta“ i „središta hrišćanstva“, ali je Venecija uspevala da, sa svojim ostrvima, pristaništima i mrežama finansija, opstaje u sredozemnom okrilju Turske, u ulozi posrednice između evropskih i azijskih tržišta. Ta uzajamnost doprinosila je produbljenom razumevanju carstva koje se prostiralo na tri kontinenta, ali je uloga samo jednog aktera, sultana, bila centralna. Svedočanstva onoga vremena, uviđanjem poretka kojim je upravljala osmanska loza, dopuštaju da se celina osmanske prošlosti posmatra iz te lične vizure koja je naizgled uska, u nauci gotovo prevaziđena.

Osmanski prodori posustali su već početkom sedamnaestog veka, i carstvo se i dalje širilo samo na račun šiitskog Irana. U imaginaciji onoga vremena, Turska je raspolagala beskrajnim ljudskim i materijalnim resursima. Na razdelnici svetova, Istanbul je bio i dalje najveći evropski grad. Vojska uvek u stanju da se ponovo podigne. Rim je oličenje sveta, ali je Istanbul „svet svetova“. Mletački hroničar Agostino Nani primetio je da je Turska više „jedan svet“ nego samo država.

Dalje od karaktera osmanskih zvaničnika, Mleci su pronicali u systemske procese. Opisivali su korupciju koja je nagrizala poredak zasnovan na načelima lične odanosti sultanu i predanog služenja ideji carstva. I dok se političko i ekonomsko uređenje Venecije zasnivalo na složenoj uzajamnosti institucija i sistemu funkcija, podređenih trgovini, plovidbi i oligarhiji, Mleci su ispravno uviđali da je ličnost suverena ključna, i kad su sultani slabi, neodlučni, nezainteresovani da stanu na put dekadenciji, dok se „poredak menja i kviri“. Narušene su „osnove“ osmanske moći: islamsko verovanje, strogo upravljanje dobrima, poslušnost. Turci su počeli da gube versko jedinstvo, muževnost i ratobornost. Svesni ogromnih zaliha

snage, ostajući prisebni i posvećeni, Mleci su ipak procenjivali da propadanje carstva nije nepovratno.

Osmansko carstvo nije gubilo osvojene teritorije, ali je, u korupciji, osvajač i zaštitnik podanika i zakona, sultan mutirao u dvorskog prevrtljivca i slabića. Mleci su tumačili prošlost Rimskog carstva i na jednoj organskoj osnovi, imalo je svoju mladost i zrelost, pa umiralo, i u toj istoricističkoj vizuri, gotovo obavezujućoj u svojoj pravilnosti, smatrali su sultane koji su se, bezlični i nevažni, smenjivali na kraju veličanstvene osmanske epohe, oličenjem regresije, pokušavajući da proknju u njene uzroke. Ogromni naponi i troškovi persijskih ratova. Preterana uloga žena. Lična slabost sultana. Mletačka republika se održavala na predvidivim institucijama, na društvenim posebnostima upravljačkog sloja koje su za to vreme bile široke, na prevlasti poslovnih potreba nad političkim. Venecija nije zavisila ni od jedne pojedinačne ličnosti, ili od njene neposredne okoline. Sračunata smenljivost izvršne vlasti bila je prioritet umesto nedodirljivosti osmanske upravljačke loze. Mletački patriciji ponosili su se svojim porodicama i poreklom, ali su sultane rađale robinje. Uviđali su i još jednu neobičnu posebnost, da su sultani s malo hrabrosti, rasuđivanja i iskustva, s nesposobnom vladom koju su lično postavljali, i bez pribраних savetnika, ostajali uporni u iznudi i obično neljudskoj okrutnosti, a svoje intimno ništavilo prikrivali osionim, nadmenim držanjem.

Pojava bizarnih ličnosti na osmanskom prestolu, nesposobnih da razumno vladaju i osvajaju, odvijala se u svetu koji je postajao sve brži, i hirovit. Novi, besudni ratovi gutali su svaku perspektivu budućnosti. Priroda je odgovarala, ili se tako činilo, svojim nenadanim čudima: mala ledena doba, čudne nebeske pojave, glad, epidemije. U osmanskoj osećajnosti, i naravima, Mleci su uviđali jedno zatvaranje kulture, koje nije dopuštalo promene i prilagođavanje. Nebriga da upoznaju

tehnike umetnosti i manufakture. Arhitektura i urbanizacija zaostajale za novim potrebama društvenih promena. Nepoznavanje spekulativnog mišljenja. Mleci su smatrali da su Turci podli, odbojni, lenji, nekultivisani, varvari, nitkovi, oholi, drski, nehumani, nečasni. Njihova država je tiranija, nasilje i uzurpacija. Uzurpacija je pojam tiranije. Vlast se održava silom a ne slobodnim pristankom stanovništva. Tiranija upravlja strahom, strah se izaziva i neguje. Nasilje je stil odnosa suverena i podanika, umesto da je poredak zajednički odnos prema zakonima i institucijama. Iznude i nasilje postali su prirodno stanje podanika. Sultan je gospodar njihovih dobara i života, obično se nikome ne poverava i nikom do kraja ne veruje. U jednom trenutku se nasilje vlasti moglo izroditi u prevratu, čiji bi tiranin, umesto aktera, bio predmet, i žrtva.

Upravo je ta kobna inverzija predmet ove hronike, isprepletane oko tragične sudbine sultana Osmana II (1618–1622).

Osmanski hroničari već su oplakivali propast starog poretka zbog nailaska jednoga naopakog. Nesposobni se izdizali do najviših položaja. Vojska otkazivala poslušnost, gubila hrabrost i umeće. Sultani se povlačili u nerad i razvrat. Veziri spletkarili jedan protiv drugog. Nad podanicima koji obrađuju zemlju i plaćaju porez, raspušteni i ostrvljeni vojnici su činili zulum umesto da ih Porta štiti. Carstvom su ovladali nemar, podmitljivost i samovolja. Sultani su prestali da se ozbiljno bave državnim poslovima, pre svega da vode vojsku u pohode i sazivaju veće na divanu. Umesto iskusnih i sposobnih, u prva od zvanja birani su oni koji su se najbolje snalazili u dvorskim spletkama. Naravi vladajućeg sloja bile su iskvarene lagodnim i razmetljivim životom. Na gramzivost vezira ugledali su se ostali činovnici, sve do onih najnižih. Haremske urote mogle su odlučiti o opštoj budućnosti. Napokon su, od žalosnih sultana i vezira, žene preuzimale stvarnu moć. Dvorske milosnice su sve drskije povlačile poteze koji su dotad pripadali isključivo vladaru i njegovim velikodostojnicima. Prvu reč uzimala je valide

sultanija, sultanova majka, a za njom i haseki sultanije, one koje su sultanu rodile sinove. Oko njihove naklonosti prvenstveno su se otimali veziri na Porti, iza vezira su takođe stajale njihove žene. Često je njihovim uticajem upravljao kizlar aga, poglavar crnih evnuha, koji se starao o haremu. Naročito između 1617. i 1623, tri valide sultanije bile su upletene u sukobe oko prestola, majke Mustafe I, Osmana II i Murata IV.

Ali je sultanat žena najavila još Sulejmanova Rokselana. Nije bilo pojave u sistemu, koja se smatrala greškom, da nije preuzeta od slavnih predaka.

Vladarska porodica bila je uzor i ogledalo carstva i društva. Posle smrti Sulejmana Zakonodavca, na Zapadu Veličanstvenog, 1566, na prestolu su se smenjivali sultani koji nisu ulivali poverenje. Slabe sultane pratili su veziri čije su pojave bile u senci Mehmeda Sokolovića, koji je ubijen 1579. I kad bi se ubrzo zatim prevazilazili, novom snagom ili odmazdom, porazi su bili ne samo česti nego i znakoviti. Jedinstvo carstva cepalo se od vrha. Pitanje nasleđa prestola nije bila jedina podela. Sultani nisu obuzdavali frakcije, a celovitost u odlukama remetile česte smene na Porti. U toku svoje osmogodišnje vladavine Mehmed III imenovao je i razrešio sedmoricu velikih vezira. Smene su istovremeno narušavale autoritet sultana. Sultan više nije bio uverljiv zajednički imenilac koji je držao na okupu sve raznorodne segmente carstva. Dugi ratovi postajali su lišeni smisla. Verovatno su i duge ratne ili gladne godine učinile da carstvo, naročito nedovoljno uključenim narodnim grupama, za pokornost zauzvrat ne nudi zaštitu, dok je gubilo onu privlačnost koja se nije mogla uvek zameniti prinudom.

Carstvom je upravljala vladajuća loza čija su posebna prava raspolaganja imovinom, životima i sudbinom svih podanika. Postepeno rušenje klasičnog osmanskog poretka podudaralo se s posustajanjem osvajačkog zamaha, i stvarnih sposobnosti. Izniklo na zamirućem vizantijskom komonveltu, Osmansko carstvo je nalazilo smisao svog postojanja u uspostavljanju

prevlasti i nad hrišćanima i nad iranskim šiitima koje su osmanski suniti smatrali otpadnicima od pravovernog islama. Taj najviši poziv je postavljen pred sve slojeve društva. Zamišljene da odgovore potrebama osvajačke imperije, njene ustanove su bile sputane unutar granica koje se više nisu mogle unedogled rastezati na sve strane.

Turskoj su pohodi na Persiju Sulejmana Veličanstvenog doneli oblasti oko Erzeruma i jezera Van i negdašnju Mesopotamiju, čime je uspostavljena zaštitna zona pred strepnjama od šiitskog prodora u Malu Aziju. Na nejasno povučanim granicama između Turske i Irana, naizgled pojedinačne čarke pretile su otvaranjem širokog fronta strastvenih sukoba. Svaki put kad su prodirali u dubine Prednje Azije, Turci su savladavali prostranstva kojima su vladali ledene zime i paklena leta, vrebao neprijatelj i kidisale divlje zveri. Uz put su padali mrtvi ili izmrcvareni vojnici i lipsavali kamile, mazge i konji. Kad se povlačio, šah je za sobom ostavljao palež i pustoš, gde nije bilo ni hrane ni vode, ni plena koji je, s početka, raspaljivao maštu turskih osvajača. Novi šah Abas I (1587–1629), pritisnut unutrašnjim nemirima, odlučio je da po svaku cenu rat privede kraju, i 1590. priznao osmanska osvajanja, ustupivši prestonicu Tebriz i oblasti u Azerbejdžanu, Karabahu, Širvanu, Gruziji i Kurdistanu.

Turska se mogla ponovo okrenuti Austriji.

Krenulo je pograničnim upadima koji su prerasli u ozbiljnije sukobe u okolini Budima, Kanjiže i Siska. *Kleinkrieg* ili Sisački rat, izrodio se u Dugi rat (1593–1606). Turci su naišli na jaka utvrđenja i sve приметniju nadmoć hrišćanske vojske. Zahvaljujući političkom uticaju i novom krstaškom duhu, pre nego solventnosti riznice, habzburški dvor bio je u mogućnosti da privuče najbolje borce onoga vremena, nemačke, valonske ili italijanske plaćenike. Svakom pozivu na oružje protiv Turske odazivao se veliki broj dobrovoljaca, jednako protestanata i rimokatolika. Rudolf II (1576–1612) svoju vojsku je proglasio

za štit celog hrišćanstva. Evropom su kolali štampani izveštaji na nemačkom, latinskom ili italijanskom, i potom se dalje prevodili. I u pretečama novina, uporedo sa usmenim vestima, prenosila se hronika ratnih zbivanja, obično na osnovu dopisa koje su vojni zapovednici slali vrhovnim komandama ili dvoru. Da su snage između Turske i Austrije najzad izjednačene posvedočilo je i mesto gde su vođeni pregovori, a posebno odredbe o miru. Austrija nije više morala uz sva poniženja slati svoja poslanstva u Carigrad. Potpisan na ugarskoj granici između carskog Komorana i turskog Ostrogona, na pustari gde se reka Žitva uliva u Dunav, mirovni ugovor je bio izraz obostranog uvažavanja, a ne uobičajen akt sultanove milosti. Turci su pristali na uslove koji nisu toliko otkrivali brigu zbog novih pretnji iz Irana, koliko su bili prećutno priznanje da je rat završen za njih stvarnim neuspehom. Sultan je štaviše Rudolfu II obećao da će mu priznavati sve titule i zvanja, prihvatajući ga za ravnog sebi. Najzad, granice su ostale nepromenjene. Od značajnijih utvrđenja u Ugarskoj, Turcima su ostale Kanjiža i Jegra (nem. Eger, središte novog pašaluka).

Dugim ratom 1593. započeo je i „dugi“ sedamnaesti vek jugoistočne Evrope, koji se otegao do Požarevačkog mira 1718.

Dugi rat potvrdio je da osmanska vojska zaostaje u organizaciji, tehnologiji i umeću ratovanja. Korupcija, koja je načela sve strukture osmanskog društva, obuhvatila je i vojnički stalež. U novim uslovima ratovanja, uloga spahija, osmanskih feudalaca, postala je manje značajna, pred potrebom za pešadijom koja će nositi arkebuze i muskete, za tobdžijama i inženjerijom. To su sve morali biti plaćenici. Tako je dominantnu vojnu, time i političku ulogu dobio janičarski red. Okretanje plaćenicima poremetilo je strukturu osmanskog feudalizma, praznilo državnu blagajnu i poremetilo osnove poretka. U janičare su do tada ulazili pretežno hrišćani, „dankom u krvi“, obučavani i prevodeni u islam. Osloncem na janičarski red zanemareni su podanici rođeni kao muslimani, bez mogućnosti ne samo da

napreduju u vojnoj službi, koja se smatrala za povlašćenu, nego i da se zahvaljujući ličnim sposobnostima uspnu do najviših državnih zvanja. Porta je primorana da ukloni tu prepreku između hrišćana i muslimana. Tražeći oslonac u trupama koje su morali sami izdržavati, neposredno iz državne riznice, sultani su sudbinu carstva, i sopstvenu, poverili ćudima janičarskog reda. Janičare su gurali u pokolje čiji smisao, ako ga je bilo, ovi nisu mogli razumeti, i trajavo ih plaćali. Otud su i nezadovoljstva janičara, upravljana ogorčenjem zbunjenih duša, izbijala u svoj silini nesputanih nagona. Naročito kad bi isplate posustale, janičari su se okupljali i zloslutno komešali.

Krizama sedamnaestog veka doprineli su finansijski poremećaji koji su u ostatku feudalnog poretka podsticali otvorena nezadovoljstva protiv vladara i njihovih birokratija. Inflacija, koju je pokrenula evropska atlantska trgovina, izazvala je pad stvarnih prihoda, ali i stanje depresije osmanske ekonomije. Umesto uključivanja u evropsko tržište i ulaganja u manufakturu, država je kvarila novac i umnožavala iznude. Sve veća bila je potražnja za robom iz uvoza. Porta je strogo nadgledala rudnike srebra, zabranjivala izvoz srebrnog novca i usmeravala na robnu razmenu. Kvarjenje novca doprinelo je i padu nominalne vrednosti i opštem nepoverenju. Strani novac bio je na ogromnoj ceni, i zlatan i srebrni. Skok cena pogodio je sve slojeve društva koji su zavisili od poreskih prihoda. Inače slabo plaćeni, državni činovnici su se okretali korupciji. Uspostavljeni su začarani krugovi novih solidarnosti i zloupotreba. U carigradske trupe uvukao se opasan duh nemira. Obično najgrlatiji, janičari su zahteve za poklonima i povišicom izricali s prizvukom sve ozbiljnijih pretnji.

Osmanski feudalizam zasnivao se na prihodima koje su spahije uživale u zamenu za vojnu službu. Kako su spahije siromašile, njihovi posedi postajali su nasledni. Tako se gubio ceo jedan sloj važan i u ratu i u društvenoj vertikali. Sultanova konjanici, spahije su nerado odlazile u daleke pohode

koji nisu obećavali plenom i zarobljenicima. Bolesti novca su posebno oštetile one koji su imali male ili srednje posede. Zaražena spletkama i korupcijom, Porta je usvojila jedan od nadržilekova koje su dvorovi davali praznim riznicama, prodaju položaja, tako da su darivanjem imanja smutljivcima svih vrsta narušena načela održavanja i podizanja vojne sile. Sa spahijama su siromašili seljaci, i hrišćani i muslimani, koji su i u najboljim danima bežali sa zemlje, a njihov odlazak dalje smanjivao prihode feudalnih dobara. Nagli porast stanovništva, naročito pritisak na prenaseljene gradove, povećavao je potrebe za obradivom zemljom. Na azijskoj strani, jedan neobičan sloj očajnika odmetao se u razbojničke bande „dželalije“ (niz ustaničkih pokreta u Anadoliji i Iraku, 1590–1610, pre rukovođenih siromaštvom nego političkim zahtevima, a prva takva pobuna odigrala se 1519. pod vođstvom izvesnog propovednika Dželala).

U novim međunarodnim okolnostima, sve složenijim i sve manje povoljnim za Tursku, šah Abas I pokrenuo je nov persijski rat, 1603–1619. Najpre se, za podršku, obratio Austriji i Španiji, a zatim se okrenuo Engleskoj, koja je osnivala svetsku imperiju, nudeći izvoz svile i usluge svojih luka. Ali, i bez takve pomoći sazreli su uslovi za povratak Persije u oblasti između Crnog i Kaspijskog mora, gde je osmansku vladavinu omrzнула većina naroda naviklih na podnošljivije odnose sa iranskim Safavidima. Jednom postavši neprikosnoveni gospodar svoga carstva kad je smirio turkmentske poglavice i odbio nasrtaje Uzbeka, Abas I je krenuo da vraća zemlje koje je bio primoran da ustupi Turskoj. Usled zauzetosti u ratu protiv Austrije i gušenju pobuna u Maloj Aziji, koje se nisu smirivale celu deceniju, Turska nije stigla da se suprotstavi Persiji koja je vratila Širvan, Azerbejdžan i Gruziju. Vezir Sinan-paša, u pokušaju da zauzme Tebriz, 1605, mada u broju nadmoćan, uz velike gubitke je primoran na povlačenje. Uzastopni porazi bili su opomena da je osmanska vojska neuspešna i na ugarskom

i na iranskom ratištu. Tek je Murat-paša, pregazivši ustanike u Maloj Aziji, uspeo da dopre do Tebriza i da ga, još jednom napuštenog, 1610. sravni sa zemljom.

Vladavina sultana Ahmeda I (1603–1617) proticala je u senkama neuspeha u Dugom i novom persijskom ratu, i pobuna dželalija. Jedva je dočekaao šahovu mirovnu ponudu, i odrekao se svih teritorija koje su njegovom carstvu pripale poslednjim ugovorom iz 1590. Docniji nesporazumi oko primene sporazuma izrodili su se u nova neprijateljstva. Rat je okončan tek posle smrti Ahmeda I novim turskim porazom kod Tebriza, rasulom i bežanijom.

I dok se jedva nosila sa izazovima u kojima je gubila svoje osnovne snage, Turska je otvorila nov front iskušenja ratom protiv Poljske, 1614–1621, koji je samo naizgled bio marginalnog karaktera, dok se odvijao na perifernim teritorijama Vlaške i Moldavije. Istovremeno je novo zaoštavanje odnosa habzburškog dvora, smeštenog u Pragu, prema protestantima i sa istorijskim pravima njihovih udeonih teritorija, vodilo izbijanju Tridesetogodišnjeg rata, 1618–1648. I u tu široku dramaturgiju smeštena je i čudna, tragična hronika sultana Osmana, koja je ispisana na ovim stranicama.

U razdoblju od smrti Sulejmana Veličanstvenog do zbivanja koja su pripremila izlazak na scenu mladog sultana Osmana, od 1566. do 1618, Osmansko carstvo se uključivalo u tokove evropske istorije koji su se slivali u opštu krizu sedamnaestog veka. Na dobrom delu evropskog prostora i u Osmanskom carstvu, osnovne nesuglasice nastajale su u odnosima između vladara i dvora, i dva uporedna društva, jednoga okupljenog oko ostataka feudalne strukture, i drugog koje je, sve svesnije i upornije oko svojih prava i potreba, iznicalo u gradovima koji su takođe zahtevali slobodu i posebnost. Nemogućnost izdržavanja dvora, birokratije ili ratova koji nisu prestajali, iziskivala je povećanje poreza i prodaju položaja. U otporu pritiscima i

zloupotrebama dvora uspevali su da se ujedine dotad suprotstavljeni staleži zemljoposjednika i seljaka. Umele su da im se pridruže komunalne autonomije i gradske mase.

Novom apsolutizmu evropskih vladara bila je pandan despotija osmanskih sultana koji su na izazove i poretku i svojoj ličnoj vlasti odgovarali ili preteranim povlačenjem, ili okrutnošću koja u sebi nije imala više ničega ne samo ljudskog nego ni razumnog.

Carstvo je postajalo sopstveno opterećenje. Osvajanja iz prethodnih vremena pratio je demografski rast, čiji su pritisci izazivali nestašice, ruralni egzodus i stihijsko naseljavanje gradova. Sazrevalo je jedno endemsko nezadovoljstvo, u svim slojevima i svim provincijama, koje je vodilo prestonici.

Stvarnost je, u svojoj celovitosti, izmicala pribranom promišljanju, budeći neizvesnost, strepnje, strahove i okretanje natprirodnim silama. Već su savremenici zaključili da je više usta od sposobnosti sveta da ih nahrani, i strahovali od posledica. Bilo je više nego ikad stanovnika na severnoj hemisferi, ali je prosečna temperatura počela da pada, izazivajući ekstremne klimatske događaje, katastrofalne neuspele žetve i česte epidemije. Ratovi su postajali zatiranje svih pred sobom, umesto sudara oružanih snaga. Ratovi su nudili izlazak iz političkih kriza, ali i bekstvo od čudi prirode. Sistemi su se teško prilagođavali i rastu i gubitku stanovništva. Do polovine sedamnaestog veka pobijena je trećina evropskih žitelja. Ni pogled u nebeska znamenja nije nudio uvek jasan odgovor, niti utehu.

Nastupile su neobične vremenske prilike. Duže od mesec dana trajale su kiše, 1617, voda odnosila mostove, mlinove, kanale, kuće, nekad i gradske zidine. Usledila je neobično hladna zima 1620–1621. Bosfor se zaledio, i prvi put, verovatno, ikad, moglo se hodati, na tom mestu, između dva kontinenta.

Učestali su zemljotresi. Pratilo se kretanje nebeskih tela. Prirodno znamenje, spekulisalo se, najavljuje ljudsku katastrofu.

Engleski astronom Džon Bejnbridž prvi je 1619. primetio „mnoge nove zvezde i komete, kojih je bilo više u poslednjem veku sveta nego u mnogo vekova ranije“, nakon pojave tri komete prethodne godine. Johanes Kepler, najčuveniji astronom i matematičar u tome vremenu, upozorio je u svome astrološkom almanahu za 1618. da će konjunkcija pet planeta u maju izazvati ekstremne klimatske događaje. Ako bi se pojavila i kometa, svi da „naoštre pera“, nagovestiće veliki politički preokret.

Iste 1618. počeo je Tridesetogodišnji rat u Nemačkoj, najmasovnija ljudska kataklizma nakon Velike kuge. Osman II stupio je na presto.

Tokom naredne zime mnoštvo knjiga i pamfleta je po Evropi podsećalo da komete „ukazuju na ratove“ i donose „razdor, razdraženost, smrt, preokrete, pljačke, silovanja, tiranije i promene na prestolu“. Jedan španski klerik tvrdio je da su komete posebna pretnja za lozu Habzburgovaca, već su, jedan za drugim, otišli nadvojvoda Maksimilijan i car Matija (1612–1619), i molio se Bogu da preostale sačuva. Matijin prethodnik Rudolf II bežao je od stvarnosti u zvezde i alhemiju. Astronomi u Kini dinastije Ming takođe su pojavu kometa tumačili predznakom velikog prevrata. Nebeska znamenja pratile su i hronike njihovih severnih suseda u Mandžuriji. U Moskovskoj Rusiji takođe su razglabali „mudraci“.

Pogledi u nebo, zahvaljujući novim teleskopima, otkrili su kolebanja broja sunčevih pega. Tada se pogrešno nagađalo, da će više sunčevih pega umanjiti toplotu Sunca (dok je obratno). U svakom slučaju, zabeležen je „maksimum“ između 1612. i 1614, da bi usledio „minimum“ između 1617. i 1618.

Kako je, po islamskom kalendaru, milenijum od Hidžre, 622, nastupao 1591–1592, navirala su nova osećanja, uzburkali se duhovi i dizale pobune. Nemiri u Anadoliji dopirali su do Istanbula. Osmanska inkluzivnost, ispunjena strpljivim mirom, narušena je milenijumskom strepnjom. Neka dvosmislenost narušila je arhitekturu moći. Pisci u Istanbulu krivili su komete

za svrgavanje jednog sultana 1618. i ubistvo drugog 1622, da bi se tada prethodni ipak vratilo.

Sultan je bio uporište osmanskog poretka. Ali je imperijalna ideja prevazilazila svaku ličnost, sve individualne interese, sultane i elite. Svi su morali biti posvećeni zajedničkom dobru i nameri. Misija Osmanskog carstva bila je širenje, nekad i odbrana islama, i ta uloga davala je sultanima legitimitet i stvarnu moć. Izuzetno mesto sultana u osmanskom sistemu zasnivalo se na drevnim turskim i indo-persijskim tradicijama državnih teorija vladavine. Indo-persijskom učenju Osmanlije su dugovale ideju o suverenu kao pastiru i podanicima kao njegovom stadu („raja“), koje je sultanu poverio Alah na zaštitu i staranje. Sultani su se nosili titulama poput „senka Boga na zemlji“ i „utočište sveta“. Nije dovoljno poznato da li su metafore bile izvornog islamskog porekla, ili pripadale nekome drugom poreklu, ali u suštini je bila uloga vladara koji čuva svoje podanike. Verovatno je pogrešna, ili suviše intimna, bila zapadna percepcija da su svi sultanovi podanici njegovi lični robovi.

Odnos vladara i podanika bio hijerarhijski, ali obostran: sultan štiti svoje „siromašno“ stado („fukara raja“). Ipak, Kur'an ne daje jasnu prednost hijerarhijama, štaviše ima stihova koji opravdavaju jednakost među ljudskim bićima (koja je bila istorijska stvarnost pokretljivog pustinskog društva iz vremena nastanka Kurana). Ali se stvarnost sveta, i carstva, menjala.

Većina muslimanskih pravnika i teologa smatrala je da je vršenje moći, kako bi se zaštitili bezbednost i mir, najvažnija dužnost islamskog vladara. Vladavina nepravednog suverena bolja je od vladavine čestitog sultana ako to odgovara potrebama mira i bezbednosti. Sultani su morali da odgovaraju upravo tome imperativu. I dok su se podanici često nazivali „siromašni“, „sirotinja“, siromaštvo se pominjalo u smislu bespomoćnosti koja je podložna zaštiti suverena.

Zapadnjaci su osmansku sultansku moć smatrali tiranskom, vladavinu despotskom, a vlast arbitrarnom. Mleci su primetili

i jednu finu posebnost, da tiranija pre svega uništava plemenitost i slojeve plemenitih. Zatim celovitu piramidu zajednice, do njenih osnova.

Mlecima je postalo očigledno da opasnost za dinastiju dolazi i od nje same. Odrasli u haremu umesto na konju, na bojnopolju, sultani su ujedno gubili sposobnost da vladaju. Čistke pretendencata nisu doprinosile da sposobniji pobeđu.

Kod Turaka je bio običaj da novi sultan odmah naredi pogubljenje sve svoje braće i njihove muške dece. Time su prinčevima bili nametnuti ogromni pritisci. Kako bi opstali, trudili su se da svim sredstvima kojima raspolažu jačaju u iščekivanju zlog časa koji će im izvesno zapretiti smrću. Svaki od njih je nastojao da u svojoj provinciji, ako bi mu bila data na upravu, okupi jezgro oružane sile i pored toga da među dostojanstvenicima i trupama carskog doma uspostavi frakciju predanu njegovoj stvari. Iskustvo stečeno u upravi provincijama bilo je od neprocenjive vrednosti kao priprema za presto, dok im je život, i pre promene na prestolu, bio na koncu.

Od muške dece Selima II (1566–1574) samo jedan, budući Murat III (1574–1595) dostigao je prikladnu starost da mu se dodeli provincija u Maloj Aziji. Mehmed III (1595–1603) bio je poslednji princ koji je upućen da upravlja kao sandžakbeg. Jedan zapadni izvor tvrdio je da je Murat III, istog dana kad je stupio na presto, primenio zakon bratoubistva pogubivši petoricu protivno mišljenju muftije koji je naglasio da nijedan od njegove braće nije dovoljno star da bi bio opasnost za carstvo. Kad je majka na njega navalila da uzme druge konkubine osim Safije, svoje omiljene, nakon početnog opiranja popustio je i rodilo mu se devetnaest sinova. Kad je preuzeo vlast 1595, Mehmed III je naredio pogubljenje devetnaestoro svoje braće, i više od dvadeset sestara, potom još četvoricu sinova. Zatim je smrt Mehmeda III 1603. suočila dostojanstvenike na Porti sa izazovom bez presedana. Sultan je ostavio samo dvojicu

sinova, Ahmeda, tada skoro četrnaestogodišnjaka, i Mustafu, oko dve godine mlađeg.

Rođenje Osmana, 1604, prvog sina Ahmeda I (1603–1617), nije donelo promenu. Ahmed I je još uvek bio mlad, a stopa smrtnosti novorođenčadi visoka, i on je primoran da obustavi običaj bratoubistva. Da je njegov brat Mustafa ubijen, i da Ahmed I umre bez muškog potomka, loza bi izumrla. Štaviše, ako bi Ahmed I uklonio brata Mustafu, time bi podsetio na potresne prizore malih tela braće koju je pobio Mehmed III, diskretno opevane u setnoj elegiji jednog pesnika. Slabog i ometenog, Mustafu je bilo dovoljno ostaviti da tavori, zaturen u dubinama saraja.

Smrt Ahmeda I 1617. učinila je njegovog brata Mustafu najstarijim mogućim naslednikom, ali Mustafa više nije bio jedini muški pripadnik dinastije. Jedni su podržavali Mustafu, iako su sultane nasleđivali sinovi, drugi bili za njegovog starijeg sina Osmana. Mustafa je ipak dobio podršku velikog muftije, koji je kratko zapisao da je princ Osman „premlad“, mada je Osman, koji je imao samo četrnaest godina, bio stariji od svoga oca kad je Ahmed I postao sultan. Sve to je Mustafi ponovo spasilo život. Da bi ga, onakvog kakav je bio, izveli na presto.

Nikola Samardžić

OSMAN

PRVI DEO

I

Kad su ga izveli na presto, Mustafi je bilo dvadeset šest godina. Ali on tada nije više imao ničega što obeležava obično ljudsko biće, pa ni svojih godina.

Od pre četrnaest godina, od dana kad mu se rodio sinovac Osman, Mustafa se nalazio zaslužnjen u *kafezu*. Bio je to kućni zatvor, koji se sastojao od dve ili tri odaje u saraju, podešen tako da je nesrećni princ na kraju morao ostati bez svega što mu je dala priroda. Osuđen da ne vidi ni sunca ni meseca i da ni sa kim iz žamorne carigradske gomile, koja je značila život, ni reč ne izmeni, a da jednovremeno pod rukom ima sve, naročito opijum i žene, ovakav zatočenik brzo bi postao stvorenje bez godina, podbulo, žuto, tromo, oklembešeno, lišeno snage i volje, kao kakav obamrli pauk, da više nikad ne izmigolji iz svoga sumornog legla. Uporedo s tim, sužanj je dovoljno često primao neobične posete. Dolazili su mu na razgovor učenjaci, jedan među njima redovno, i postepeno mu, ali sigurno, zbunjivali duh svojim kazuističkim propovedima. U rukama tih smutljivih mistika njegov duh je mekšao, i samom njemu,

kao gnjecava masa koja procuri između prstiju, izmicao ispod nadzora. Zatvorenik je dobijao karakter koji je odgovarao njegovom izgledu: postao bi bezvoljan, čas bezrazložno plačevan čas nepotrebno prkosan i ćudljiv, pun straha izmešanog s drskošću, nepredvidljiv u dobru i, znatno češće, u zlu, u svakom slučaju, nesposoban za bilo kakav samostalan postupak. Za sve ljude trezvenih shvatanja carević se, posle svega, mogao označiti jedino kao umobolan. Njegovi propovednici bili su uvek spremni da ga proglase za sveca.

Možda su učenjaci, koji su sačinjavali unutrašnju srž vlasti Osmanovića, ostvarivali na ovim žalosnim prinčevima u potpunosti ono zbog čega su, upinjući se radi istog cilja, stalno opsedali, s različitim uspehom, svakoga člana ove dinastije, od prestolonaslednika do cara na prestolu. Sultani su bili prva i najveća žrtva ideje na kojoj je počivala njihova država. Od punog potčinjavanja toj ideji spasavalo ih je ono što im je značilo život: vladanje carstvom i ratovi.

Kad se Mustafa pojavio na prestolu, svi su, posmatrajući ga sa strane, smesta zaključili da je ulogu sultana preuzeo čovek u kome je odavno utuljena svest, a koji je bio sputan i u svom telesnom razvitku. „U njemu više nije bilo nikakve osetljivosti, ni fizičke ni moralne.“ „Sve što je u njemu bilo ljudsko izrodilo se u potrebu za brutalnim zadovoljstvima.“ Ovome treba dodati, prema opisu mletačkog poslanika Nanija, lik čoveka srednjeg rasta, mršavog i melanholično opuštenog. Blesavost se najizrazitije ogledala na njegovom majušnom licu, sasvim bledom, unakaženom tankim brkovima i retkom crnom bradom. Imao je krupne, nepokretne i beživotne oči koje nisu govorile ničim sem glupošću.

Valide sultanija, Mustafina majka, gordo je počela, na dvoru, preuzimati uzde vlasti i trpati ih sinu u ruke. Preozbiljna lica načinili su učeni šejhovi. Isturali su ispred sebe nesrećnog Mustafu kao oličenje svetačke ludosti. Bilo im je to potrebno kako bi okamenjenom idejom zaštitili vlast od koje su i sami

živeli. Zbunivši, uz ostale, i sebe, ni oni više nisu razaznavali gde je u njima granica između iskrenih ubeđenja i šarlatanstva. Za to vreme Mustafa se zloćudno igrao cara. Stupajući na presto, razasuo je tri miliona dukata da bi obdario visoke državne časnike i vojsku. Da li je uzrok ovog bezumlja bila njegova neuračunljivost ili pritajena iskra lukavstva ne bi li unapred obuzdao pobunu nezasiatih janičara? Zatim je izvršio neka pomeranja među provincijskim namesnicima i, usput, carskom štitonoši, koga je oženio svojom starom dojljom, dao na upravu bogati Misir. Najzad je izišao na obalu Zlatnoga roga i, prema vestima zlonamernika, počeo da hrani ribe zlatnim zrneljem. Možda bi od njega i postao vladar da za to vreme, njemu za leđima, nisu krenule opasne spletke.

Počevši kao robinja u haremu, sultanija majka je nekad, kao i sve žene oko nje, mogla imati samo jednu želju: da rodi sina, da ovaj postane car, pa da se i ona, preko njega, dočepa uticaja i time se osveti svima za poniženja koja je godinama podnosila. Stvar ipak nije bila ni toliko naivna ni tako uprošćena. Slučaj sultanija koje su postajale svemoćne na dvoru suviše često se ponavljao da se ne bi uspostavio trajan uticaj haremskih krugova na državnu politiku Turske. Kad vlast u jednom carstvu postane ovaploćenje ideje, bez obzira na to koliko je ona verska, a koliko samo profana, među nosioce te vlasti uvek se upletu i oni koji su, kao znak kvarenja, najbliži vlastodršcima. Takvo carstvo će opstati sve dok ideja bude jača i trajnija od ljudi. Mustafina majka započela je bitku nevešto: odmah je krenula protiv kizlarage, upravitelja carskog harema, koji je do tada, za vreme pokojnog sultana Ahmeda, sve konce dvorskih intriga držao u svojim rukama.

Evo izlaska na scenu crnog uškopljenika koji će svojom ropskom pohlepom za vlašću izazvati tolike nesreće! Njegovu ulogu zapazili su svi savremenici, pogotovu oni s književnim sklonostima, i u ponečem je preцениli. Jer, domet moći jednog roba ipak je morao, bar u ona vremena, imati svoje međe.

Kizlarage počele su se vidnije pominjati u istoriji otkako je zavladao razvrat u kući Osmanovića. Negde oko 1574. godine, Murat III se, od svezanog mladića, odjednom preobrazio u istinskog demona sladostrašća, tako da su kroz njegovu ložnicu prošle, posle toga, stotine žena, a rodilo mu se, kažu, više od stotine žive dece. Okruživši svaku od svojih ljubimica raznom poslugom, ovaj sultan je – umesto da okuplja vojsku za rat – pretvorio svoj harem u čitav grad. Kizlarage su povećavale uticaj baveći se potrebama svoga gospodara i, uporedo, udešavanjem tajnih veza njegovim ženama. Tako su svi dopadali u njihove ruke, jer su od njih zavisila sultanova zadovoljstva, a drugima da li će produžiti život ili umreti na mukama. Crne age su napokon počele učestvovati u donošenju najviših odluka, najpre stojeći iza kulisa, a zatim, sve češće, i javno. U prirodi je stvari da su kizlarage ostale s koncima vlasti u rukama i kad na prestolu više nije bilo sultana nalik na Murata III. Možda je time njihov lični uticaj, usled inercije, samo ojačao.

Sve ovo liči na kakvu istočnjačku bajku i zvuči preterano naivno. Ali, pošto se sa nje skinu naslage svakidašnjice i njena fabula, spolja posmatrana, ogoli do osnovnih poteza, zar sva istorija, sve do antičkih tragedija i legendi, ne ostavlja utisak jednostavnosti? (Svedena na unutrašnje opruge koje su u ljudskim strastima i karakterima pokrenutim da se bore za vlast, istorija XX veka izgledaće jednog dana, kad se uporedi s ranijim epohama, isto tako naivno i uprošćeno samo možda žalosnije.)

Tadašnji kizlaraga, čije je ime, kao i sultanovo, bilo Mustafa, uplašio se da mu gospodareva majka, koja se rastrčala po dvoru kako bi svog neupotrebljivog sina okružila privrženicima, ne izbije iz ruku svaki uticaj i time mu i život ne izloži opasnosti. Evnuh je odgovorio do bezumlja drsko, udarivši na samog sultana. Oglasio je svima, pa i carigradskom puku, koji je uvek osluškivao šta se dešava na dvoru, da je sultan Mustafa lud. Našao je saveznika u Esad-efendiji, velikom muftiji, jedino pozvanom da iznese i protumači slovo zakona: presto u islamskoj

državi ne može naslediti princ koji nema dovoljno razuma da bi predvodio pravoverne. Pri ruci mu je bio i carigradski kajmakam Mehmed-paša, koji je uvek mogao okupiti velmože carstva i pokrenuti stajaće odrede da okruže dvor. Evnuh je, povrh svega, izvukao iz harema Mahfiruz („Mesečeva ljubimica“) majku maloletnog carevića Osmana i, govoreći joj kako presto pripada jedino njenome sinu, suprotstavio je, začas silno ljutu i neobuzdanu, Mustafinoj majci. Ova je, u međuvremenu, izgubila najpogodniji trenutak da ukloni opasnog smutljivca kizlaragu. Proglasivši sultana Mustafu svecem, učenjaci su se savili oko njegove majke i na vreme je obavestili o tome šta preduzima i dokle je dospeo sa svojim spletkama kizlaraga. Valide sultanija je, uprkos tome, dozvolila da je evnuh, plačući oko nje, zakratko zavara i pripremi promenu na prestolu.

Na javnom divanu, koji je okupljen 26. februara 1618. tobože radi povećanja vojničkih plata, prvaci carstva su se za tren oka složili da se Mustafa ponovo zatvori u kafez, a da se vlast posle svega preda njegovom mlađem sinovcu Osmanu, jedinome punopravnom nasledniku prestola.

Odlazeći u svoje odaje, Mustafa je imao tup izraz na licu kao da se ništa nije dogodilo. Ili kao da se tome upravo obradovao.

II

Osman II je postao car u svojoj četrnaestoj godini. Njemu su kao vladaru mogli pomoći svi koji su ga okruživali, ne samo veliki vezir s ministarskim većem, ne samo veliki muftija kao vrhovni tumač zakona nego i sultanija majka, njegov učitelj, zvani lala, kizlaraga i ostali dvorski poslužnici. U Turskom carstvu nije postojala ustanova namesništva koje bi punovažno vladalo umesto sultana do njegovog punoletstva. Državne poslove svršavale su najuticajnije ličnosti, s velikim vezirom na čelu, ali ne u svoje, nego u sultanovo ime. Ukazi su nosili

carski beleg koji je pripadao malodobnom vladaru upravo kao da ih je lično izdao. Ovakve odluke imali su potpuno prihvatiti i sami Turci i spoljašnji svet. To je pogodovalo pojedincima da se uzvise u sultanovoj službi, da se dočepaju važnih položaja i uspostave svoju prevlast. Još više su, ponekad, uzimali maha razni smutljivci, učenjaci okupljeni oko mladoga cara ili pojedinih velmoža, haremske žene međusobno zakrvljene, svi koji su naseljavali dvor. Oni su u način vladanja, pa i u sam život mladoga sultana mogli utisnuti svoj nezaceljiv pečat. Zajedno s tim, ovakav položaj, sasvim neodređen, nesumnjivo je izazivao ubrzano sazrevanje mladunaca koji su već postali suvereni. Ili je bar podsticao njihovu uobrazilju da se s više važnosti zamisle u toj ulozi. Tići su nerazvijenih krila uzletali ka visinama da svaki od njih, u zavisnosti od toga šta ih gore očekuje, doživi sopstvenu sudbinu. Osmanov otac, sultan Ahmed I, imao je trinaest godina kad je ostao sa carstvom u rukama; Osmanov naslednik sultan Murat IV zašao je u dvanaestu godinu kad su ga popeli na presto. Svaki od njih imao je drukčiju zlu sreću.

Činilo se da su mladom Osmanu nebeska prostranstva toliko visoko raširena i osunčana da ništa neće biti na smetnji njegovom uzletu. Vladavina mu je, odista, počela u znaku viteških pustolovina, ratovanja s dostojnim neprijateljem, neviđeno sjajnih poslanstava stranih vladara koja su dolazila da mu se poklone... Smesta se zaboravilo na ubogog Mustafu. Kao da su svi pogledi bili ponosito okrenuti prema novome caru koji će, sumnje nema, izrasti u prvog junosu svoga vremena. Turci su to i očekivali. Već četiri njegova prethodnika na carigradskom prestolu nerado su, ili nisu nikako, odlazili na ratišta. Vladali su iz harema, često na sramotu i podsmeħ svojih podanika. Trebalo je da događaji pokažu kakvi su karakteri i kakve opšte mogućnosti stajali iza ovih želja.

Osman se pojavio na prestolu u sjaju dukata koji su ponovo prosuti vojsci. I ovom prilikom izvađena su iz riznice tri miliona dukata. Zatim su ga odveli da se pokloni grobovima predaka

i opasali mu sablju Prorokovog barjaktara Ejuba Ensarije. Na sve strane, i podanicima Turske i stranim vladarima, odasla na su pisma u kojima se govorilo o izlasku na presto novoga cara. Uvek su ovakva pisma bila prožeta samouverenošću, vedrinom i oholim pretnjama svim dušmanima. Ovoga puta kao da je povrh svega izbijao neprigušen sjaj. Sačuvao ih je, u lepo sređenoj zbirci, Sari Abdulah, reis-efendija, poznat po tome što je državna akta sastavljao s mnogo pravnih nijansi i s književnim namerama.

U tom trenutku veliki vezir Halil-paša nalazio se na persijskom ratištu. Pored reči ohrabrenja, njemu je, u sultanovom hatišerifu, dato i objašnjenje najnovijih promena u Carigradu. „Od osnivanja vladarske porodice Osmanovića, uvek je presto nasleđivao sin od oca. Posle smrti sultana Ahmeda, moga oca, presto me očekivao shodno starom osmanskome zakonu. Ustupljen je, ipak, mome stricu Mustafi zbog toga što je od mene stariji. Sad se sultan Mustafa sklonio u ugao svoje samoće i dobrovoljno se povukao iz državnih poslova, a ja sam se, s Božjom pomoću i milošću, popeo na carsku stolicu [...] praćen odobravanjem vezira i stubova carstva, zemaljskih prvaka, velikog muftije, uvaženih mula, učene uleme, velikaša i siromaha, plemstva i običnog puka. Moja je najviša namera da raja i sirotinja uživaju mir, i da nemoćni i slabi oseće moje sažaljenje. A vi, moje pobedonosne slugе, vi koji ste u svetom ratu protiv prezrenih Persijanaca, trudite se pokorno i verno da se neprijatelju ove godine osvetimo više nego što smo to učinili prošle. Borite se kao što dolikuje vašoj hrabrosti i junastvu, nastojte da čuvate čast carstva, ali da sami ne podlegnete nevoljama rata. I velikaši i siromasi, i plemstvo i običan puk moraju slušati one koji su nad njima, i tako zaslužiti moje najbolje želje i sreću prolaznu i večnu. Dejstvuju saglasno najvišim zapovestima, držite se istoga puta, sve pokušajte, nikada ne popuštajte u pregnuću. Moje uzdanje nije u mnoštvu vojske, u blagu i naoružanju, nego u milosti onoga Boga koji daruje

pobedu. Sve sam vas, moje pobedonosne sluge, preporučio svemoćnom Bogu [...]“ Sejmen-paša, koji je odneo ovaj hatišerif, povukao je na ratište i tovar dukata da se razdele vojsci. Veliki vezir je imao odrešene ruke da s Persijancima nastavi ratovanje ili završi započete mirovne pregovore.

Dobivši ovaj hatišerif od sultana koji nije imao ni punih četrnaest godina, Halil-paša je trebalo da nastavi ratovanje protiv jednog od najvećih persijskih vladara uopšte. Abas I, zvani Veliki, imao je tada šezdeset godina, a na prestolu se nalazio već cele tri decenije. Pojavio se posle nekoliko slabih vladara i velikih smutnji i unutrašnjeg rasula u Persiji, da uskoro zasluži ime njenog obnovitelja. Osman II je imao tu osobitu čast, ali i nesrećnu kob, da preuzme sultanske insignije u vreme kad su u susednim državama vladale, ili se pripremale za to, moćne ličnosti.

Šah Abas je, iako istočnjak, nagovestio lik prosvećenog vladara u modernoj istoriji. Sjajno obrazovan, jedan od onih cinika koji dobru šalu pretpostavljaju svakoj osetljivosti, hladno pronicljiv u otkrivanju tuđih slabosti, on je svoje shvatanje o opštem dobru pretpostavljao bilo kakvim obzirima: okrutno je, kad bi mu postali suvišni, uništavao čak i svoje dobročinitelje; premeštao je s kraja na kraj kraljevstva čitave ljudske grupe, a ponekad ih, kao nepotrebne, čak zatirao; uplašivši se popularnosti svog starijeg sina Safi Mirze, naredio je da ga ubiju. Koliko istorija nema mašte! U naknadu za to, ostavio je za sobom puteve, mostove, karavansaraje, dvorove, džamije i vrtove. Zaveo je javnu bezbednost iskorenivši do tada neistrebljive razbojнике. Radi podizanja privrede, u Isfahanu je osnovao jermensku četvrt; a radi razbijanja duhovne prevlasti šiitskih šejhova, dozvolio je rad hrišćanskim misionarima. Englezi su mu naučili vojsku disciplini i upravljanju artiljerijskim oruđima. Poslužio se strancima i prilikom uspostavljanja diplomatskih veza sa evropskim državama.

Ovakav vladar mogao je s uspehom ratovati protiv jaćih, ali zaostalih suseda. Pošto je uveo stajaću vojsku, sastavljenu

od Gruzijaca i Jermena, prevedenih u islam i naoružanih puškama, zbog čega su njeni pripadnici nazvani strelcima, šah je bio kadar da razbije uvek buntovne Uzbeke, izloživši ih opštem krvoproliću, i da Turcima preotme prevažne gradove Tebriz, Jerevan i Kars (1603). Ratovanje je nastavljeno godinama, bez izgleda da se ikad završi odlukom koja bi bitnije izmenila odnos snaga. Koja će od zaraćenih strana s više uspeha, jednog dana, obnoviti neprijateljstva, zavisilo je od izbora trenutka u kome će se, radi predaha, zaključiti privremen mir. Turci su se sami potrudili da ova prednost pripadne Persijancima.

Dok je šah Abas povlačio ratne poteze samo kad bi mu se pobjeda činila izvesnom, Turci su neprekidno bili skloni taktičkim improvizacijama koje su im sve češće donosile poraze. Već je, s obe strane, sve bilo pripremljeno za dovršenje tajno započelih mirovnih pregovora, kad je na pozornicu stupio Džanibek Giraj, han Krimskih Tatara i sultanov vazal, romantičan stari junak koji je u ravninama južne Rusije navikao na pustolovno vođenje rata. Crnomorski Tatari najčešće su, u sultanovo ime ili samovlasno, upravljali svoje horde u onaj stepski basen u kome je neprekidno trajao sukob između Rusije, Poljske, Moldavije i kozačkih družina. Tu su naučili da se rat vodi ne samo hrabrošću nego i podvalama, i da nijedan postupak ne mora sobom nositi ono što bi se dalo zaključiti po njegovom izgledu. Tatari su bili veći junaci u svojim očima nego na bojnopolju. Njihovi diplomatski pregovori, vođeni sa sedla i pod čadorima, zasnivali su se na čvrsto datoj reči i visokom poimanju časti, iako su oni samo površno do njih držali. Ipak, odlazeći kao vojska ponekad u zemlje bezmerno daleke, Tatari su pretvarali svoj život u stalnu pustolovinu i najčešće se dobro snalazili u raznim neprilikama u koje bi dopadali.

Rat je odista nastavljen u znaku tatarskih pustolovina. Dok se stari Džanibek Giraj pripremao da na ratištu, vojujući za sultana, zada Persijancima udarac koji će ih oboriti na kolena, jedan od njegovih sinova, Mehmed Giraj, nalazio se zatočen u

carigradskoj tamnici Sedam kula zbog toga što je, lov loveći s pokojnim sultanom Ahmedom, pustio svoga sokola da preotme plen carskom sokolu. Prvog dana vladavine Osmana II, dok su mladog sultana odvodili da se pokloni grobovima predaka, tatarski princ je, prevarivši stražu, utekao sa čitavom pratnjom iz zatvora. Potera ga je uhvatila u jednom klancu, „skoro u Bugarskoj“. Njegov brat Šahin Giraj boravio je za to vreme na dvoru persijskog šaha, gde se sklonio od progona sultana Ahmeda. Čuvši da je izvršena promena na carigradskom prestolu, princ je zamolio Abasa I da mu dozvoli povratak kući. Šah ga je, prema pričanju hroničara, ispratio s najvišim počastima i pridržao mu uzengiju.

„Hanov sine“, upitao je on Šahin Giraja kad se ovaj popeo na konja, „da li ćeš ponovo doći, ako te sultan uputi na mene s vojskom?“

„Doći ću.“

„I trgnućeš na me sablju?“

„Učiniću to.“

Ovaj viteški razgovor, koji je šah Abas, sluteći sve, začinio ironijom, kao da je nagovestio događaje koji su bili na pomolu.

Mada su mu pojedini turski uglednici govorili da to ne čini, Džanibek Giraj je – u trenutku kad se očekivao mir – krenuo iz Vana na Tebriz s konjičkom vojskom šest pašaluka (Rumelije, Dijarbekira, Vana, Sivasa, Haleba i Erzeruma). Zapovednik Tebriza, lukavi i krvavi Karčegajhan, uzeo je busiju i, na poljima Sarava, dočekaio Turke i Tatare kad su to najmanje očekivali. Han je jedva izvukao živu glavu, a od šestorice paša trojica su ostavila kosti na razbojištu. „Karčegajhan je naredio da se poseče šest stotina zarobljenika i da se njihove glave pošalju šahu Abasu.“ Veliki vezir Halil-paša u poslednji čas je spasao turske položaje prema neprijatelju i time sačuvao uslove za sklapanje povoljnog mirovnog ugovora. Čim je saznao za poraz tatarskog hana, on je s drugom vojskom usiljenim maršem krenuo ka gradu Erdebilu, u kome

je glavom boravio šah Abas obilazeći grobove svojih predaka. Odmah se pristupilo pregovorima.

Sve se, zatim, odigralo ne samo u interesu nego i po ukusu Abasa I Velikog. Pregovarači su se našli pod čadorom, na poljima Sarava, preko kojih je brisao olujni vetar. Persijske iza-slanske predvodio je visok, usukan i pogrbljen velikodostojnik, zvani Kasim, koji se stalno upinjao da i sebe, i svoje reči i sam trenutak učini svečano prevažnim, ali mu to nije polazilo za rukom zbog ogromnog nosa koji mu je smešno visio s lica (i zbog koga je dobio nadimak Burun). Persijanac je održao govor pun razmetljivosti zbog postignute pobeđe i pun gorčine zbog turskog verolomstva i dvoličnosti. U neprijatnoj situaciji, prvi je, posle Burun Kasima, progovorio vezir Dilaver-paša, i to tek da se nešto kaže.

„Zar u ovome kraju stalno duvaju ovako neugodni vetrovi?“, upitao je.

„A ne, gospodaru, vetar je dunuo samo danas, i to iz Kasimovog nosa“, odgovorio mu je, tobože ozbiljno, veliki defterdar Baki-paša.

Ova istočnjačka doskočica izazvala je smeh toliko urnebesno da je obuzdao Persijančeva razmetanja i ubrzao sklapanje ugovora. Kažu da šah Abas, „slobodouman i prosvećen čovek“, nije ni pitao za uslove mira, toliko se, zacenut od smeha, oduševio ovom duhovitošću, nego je Baki-paši, u znak priznanja, odmah uputio karavan kamila natovarenih vunom.

Prema mirovnom ugovoru, sklopljenom 26. septembra 1618, Persijanci su zadržali oblasti osvojene u Jermeniji, ali se šah i pored toga obavezao da će, kao i ranije, svake godine slati na poklon sultanu sto kamiljih tovara svile. Abas I Veliki je naredio da se, u znak izmirenja, doturi izgladneloj neprijateljskoj vojsci nekoliko karavana namirnica. Turske prvake, na čelu s velikim vezirom, obdario je tovarima pirinča, ušćerenog voća, limuna i šipaka. Halil-paša, veliki vezir, odveo je zatim vojsku na zimovanje u Erzerum i polako se uputio ka Carigradu (gde

se nikada nije znalo šta koga čeka). Dok bi konačio, dolazili su mu na poklonjenje stihotvorci i donosili pohvalne pesme. Na prilazima prestonici, pašu je dočekala vest da je svrgnut s položaja velikog vezira.

U istoriji očito nije bilo više mesta za orlića viteških predstava. Pobeđivala je gruba sila vođena hladnom računicom. Sve se znalo unapred, i ljudi su se samo pretvarali da pokušavaju izvesti nešto novo. Stvari su postale dosadno istovetne da ih ne bi trebalo menjati. Ispavši iz gnezda, orlič je razmahivao nezgrapnim krilima i gledao u sunce koje ga je zaslepljivalo. Da li je on već tada, noseći se u sebi s mladalačkom naivnošću, pokušavao poverovati da je moguće vraćanje u život svega onog čemu su ga učili dok su mu čitali raniju istoriju?

III

Persijski šah nije samo pobedio nego se još pretvarao kako se to nije desilo. Na kraju rata više od svega ga je oduševila jedna neukusna šala. Turska Osmana II zastala je pred ciničnom silom na prvom koraku. Mladi car se privremeno zabavio s poslanstvima koja su mu prinosila poklone. Ali i sa promenama u unutrašnjoj upravi kojima je on počeo davati smisao.

Kao carević, Osman je dobro mogao upoznati vezira Halil-pašu, najpre kao kapudanpašu, a od januara 1617. godine kao prvog ministra. Tada je Halil-paša ostavio utisak sredehog i mudrog čoveka svetskih manira, po mnogo čemu drukčijeg od većine Turaka koji su ga okružavali. Približavao se šezdesetoj godini, dobu u kome ljudi njegove rase dobijaju konačan porredak u crtama na licu, do kraja umno dozru i počnu delovati na okolinu nepokolebljivom voljom i duhovnom sredehnošću. Bio je Jermenin, rođen u jednom selu kraj Kajsarije i kao ičo-glan, pošto su ga preveli u islam, odgojen u odajama carskog saraja. Tu je, možda, počeo da nazire da osim sveta koji ga sa

svih strana zatvara mora postojati još jedan koji sigurno nije bolji, ali je nekako otvoreniji, vedriji i zanimljiviji. Naglo je napredovao u službi: kao zapovednik carskih sokolara pratio je Mehmeda III na ratište u Ugarskoj (1596), a posle 1607, kad je postao janičarski aga, istakao se u pohodu na pobunjenike u Maloj Aziji.

Ovaj deo Halil-pašinog života, kad se on čeličio u nevoljama i borio za položaj na kome će konačno naći sebe, prethodio je onom vremenu u kome je Osman počeo pamtiti ljude i događaje. On se paše sećao, i to sećanje je bilo izuzetno dugo, kao zapovednika carske flote o kome neprekidno stižu samo čudesne vesti. Kapudanpaša Halil je bio od onih pribranih pomoraca koji ne postižu uspehe isključivo ludom smelošću. Postao je umešan na moru kao što bi bio u svakome drugom poslu. Hvatao je hrišćanske brodove više prepredenošću nego prosipanjem krvi. Maltežanima je, pored ostalih, zaplenio jednu džinovsku galiju koju je carigradska svetina, preuveličavajući joj pritom razmere, nazvala *Kara džehenem* („Crni pakao“). Jermenin se najzad mogao osetiti zadovoljnim kao čovek koji je došao u priliku da slobodno razvije i iskaže svoje sposobnosti. Krstareći morima, on je upoznao, ili bar naslutio, razne zemlje i njihove stanovnike. Počeo je da ih povezuje sopstvenom diplomatskom maštom i da zamišlja saveze jednih protiv drugih. U središtu svih njegovih planova ostajao je, ipak, kao jedina zvezda nad zapenušanim morem, njegov padišah, kome je on bez iskušenja ostao veran, iako je bio sasvim drukčiji čovek. Najzad je on javno predložio da se, protiv Španije, sklopi savez Turske, Maroka i Holandije. Pod njegovom zaštitom stigao je 1612. godine u Carigrad prvi holandski poslanik. I on je, na Levantu uvek punom opasnih iskušenja, ostao pouzdan zaštitnik tih hladnih, štedljivih i veoma poslovnih ljudi.

Sultan Ahmed je, približujući se skončanju, imenovao Halil-pašu za velikog vezira – i u tome času je glasoviti Jermenin neposredno ušao u život carevića Osmana. Bilo je to početkom

1617. godine. Svi su odmah počeli motriti na koji način se vezir trudi da unapredi državne poslove, a pogotovu je to činila ulema, islamski učenjaci uvek budni u svome premudrom nadzoru da se koja od ideja, na kojima je počivalo carstvo pravovernih, ne bi ni za trun okrnjila i oštetila. Ulema je predložila da se strana poslanstva liše povlastica i da imaju plaćati harač kao i druga raja. Ovim uobraženim tumačima zakona vezir je to odbio kao nezakonito. Halil-paša se, naprotiv, trudio da uspostavi što bolje veze s Mletačkom republikom, Holandijom, Engleskom i Francuskom (koju je pokušao zaštititi od alžirskih gusara). Odavno veoma složeni, zatrovani nepovverenjem, u pravnom pogledu dvojako tumačeni, čak su i odnosi s Poljskom izišli na put poboljšanja: postignut je prethodni dogovor o miru.

Ozbiljno klimanje glavama je učestalo. Više puta, i pre i posle toga, u turskoj istoriji, ulema je, muteći bistru vodu, sprečavala korisne stvari u ime idejne čistote zakona. U stvari, ona je unosila pometnju u sam zakon kad bi njegove poruke počele da gube smisao kazuističkih doskočica i na suviše uprošćen način postale osnova dobroj političkoj i društvenoj praksi. Mudrost je morala ostati vrhovna i samo njima dostupna, tako da se na svako buduće pitanje, sve samim smicalicama, uvek mogao naći prikladan odgovor. Ali možda je u tome bila snaga ili, više od toga, bio uzrok dugoga trajanja jedne ideologije i jednog režima. Istok je imao, i očuvao, svoje metode.

Halil-paša nije odigrao nikakvu ulogu u izvođenju iz kafeza i postavljanju na presto slaboumnog Mustafe. Samo mesec dana potom, početkom 1618, paša je upućen na persijsko ratište, gde su se turske vojne snage nalazile gotovo u stanju raspadanja. Da zlo bude veće, tatarski han je, povukavši sa sobom šest paša, izložio vojsku najvećoj pogibiji. Veliki vezir je tada doneo odluku kojom se sve stavljalo na kocku, a koja je jedino mogla biti spasonosna: izvršio je prodor ka logoru šaha Abasa i prinudio nadmoćnog neprijatelja da pristane na

sklapanje mira. U tom trenutku, odista, donesena je u Carigrad odluka o njegovom svrgavanju.

Osmanu II, koji je u međuvremenu stupio na presto, podlo je provučeno kroz uši kako je Halil-paša, kao veliki vezir, neposredno odgovoran za kršenje drevnog zakona Osmanovića o nasleđu prestola i za dovođenje njegovog strica na vlast. On je još dopustio beslovesnom Mustafi da, zloćudno se igrajući, raspe tri miliona dukata. Dočuvši da mu je uzet državni pečat, paša se, nadomak Carigrada, privremeno sklonio u Skutari (Uskudar) kod velikog šejha Mahmuda, svoga prijatelja, čoveka svetačkog ugleda, koji je, na sličan način, nekoliko puta spasavao turske prvake u nemilosti. Pošto je godinu dana bio na dužnosti drugog vezira Porte, Halil-paša je vraćen na brod, gde mu je i mesto, ponovo za admirala. Sultanova srdžba potresla je, ovoga puta, i velikog muftiju Esada zato što je dozvolio bezakonje na prestolu. Njegovo pravo da predlaže položaje i zvanja uleme preneseno je na sultanovog učitelja. U tom trenutku bio je to Omer-efendija, zloglasni *hodža*, nedokučiv u svome idejnom šarlatanstvu i spletkarenju.

Ovim je na scenu tragičnih zbivanja u Turskoj stupilo ono lice koje je imalo ulogu jednog od glavnih izazivača nesreće. Halil-pašinim uklanjanjem Turska je izgubila svoga najtrezvenijeg državnika koji je mogao biti čvrst oslonac malodobnom sultanu. Carstvo je ponovo palo u ruke islamskih revnosnika, verskih smušenjaka i ljudi suviše bezvrednih da u tuđim smutnjama ne bi potražili svoju sreću. Iznad realnih državnih interesa opet je istaknuta čistota zakona i vere, koje niko ničim nije ugrozio. U žalosnoj istoriji sultana Osmana ovo je bio jedan od presudnih trenutaka: ostao je gotovo sam u rukama dvorskih smutljivaca i lažnih učenjaka, uvek oblapornih na vlast.

Treba još dodati činjenicu da Osman, kao sultan, nikada i nije bio u dodiru s Halil-pašom kao velikim vezirom (budući da je ovaj upućen na persijsko ratište za vreme Mustafinog carevanja). Skoro godinu dana Osman je, u stvari, vladao bez

neposredne pomoći velikog vezira, i to je ono vreme kad je on pao u ruke svoje najbliže dvorske okoline. Umesto da se obrazuje u valjana cara pod uticajem prvog ministra punog znanja i veštine, on je četvrtinu svoga vladarskog veka proveo bez ikakvog nastojatelja u tom zvanju.

Kad je Halil-paša, u januaru 1619. godine, svrgnut s položaja velikog vezira, na njegovo mesto je postavljen Okuz Mehmed-paša, podsmešljivo još zvani Damad („Zet“). On nije bio u stanju da postiže slavu, ali nije bio ni kriv za svoje neuspehe. Postao je velmoža, državnik i ratnik zato što su drugi tako hteli. Upinjao se, uistinu, da opravda ono poverenje koje se u njega ulagalo, i od toga je imao više štete nego koristi, jer je, zbunjen naporima, obično udarao pogrešnim putem. Poreklo njegove promašene pojave nije neobjašnjivo. Turci su nerado gledali na to da većinu najvažnijih položaja u njihovom carstvu zauzimaju nekadašnji hrišćani, dovedeni mladi u saraje i pušteni iz njih posle mnogo godina okrutnog vaspitanja i neprekidnog odabiranja. Zbog toga su pokušavali, i to im je sve češće polazilo za rukom, da poture svoju decu, zajedno s hrišćanskom, u janičarski podmladak. Zatim su počeli javno uvoditi svoje mlade među one pred kojima su, ako ih zasluže, stajali najunosniji položaji u carstvu. Ali time se gubilo nekadašnje merilo po sposobnosti u izboru najboljih među mladim janičarima, jer su Turci imali stalnu zaštitu i prednost. Očito je Mehmed, potonji „Zet“, koji je bio sin starešine kovačkog zanata, uživao u saraju osobitu zaštitu i njegove sposobnosti nisu godinama, u najtvrdim uslovima, ne samo stvarane nego ni proveravane. Iz saraja je izišao, u zvanju carskog štitonoše, kao odnegovan carigradski dendi, lep, već u poodmaklim godinama, silno u sebe zaljubljen, miljenik mnogih, pogotovu onih na dvoru, i uskoro upućen za namesnika Egipta, glavni izvor pljačke za tadašnju Tursku (1607). U Carigrad se vratio posle dve godine s ugledom onoga koji je ugušio ustanak ljutih mameluka i sa obilato zgrnutim haračem. I to mu je bio jedini uspeh u životu.

U prestonici su mu, 1610, poverili dužnost kapudanpaše, koju je dotada vršio Halil-paša, i oženili ga sedmogodišnjom kćerkom sultana Ahmeda, princezom Gavhar-han, što mu je i donelo nadimak „Zet“.

Otada se Damad Mehmed-pašina sudbina dokraja preplela sa životnim putem Halil-paše Jermenina. Podjednakih godina, istodobno izašli iz sultanovih odaja, oni su dugo bili, po svom izuzetnom ugledu, gotovo usamljeni u samom vrhu turske uprave. Smenjivali su se na istim položajima, jer istinskog takmaca nisu imali. Činili su to nimalo se, kao takmaci, međusobno ne kavžeći: umesto njih su to činile grupe koje su zastupale dva načela u osmanskom zakonodavstvu i tumačenju predanja. Iza Halil-paše su stajali oni koji su u temeljima carstva nalazili nepomućeni zakon države Osmanovića kao univerzalnog carstva; Mehmed-pašu su isturali oni koji su dogmatskim tumačenjem predanja, poglavito verskih, nastojali na stalnom sužavanju broja pravno zaštićenih sultanskih podanika. Ovaj paša se očito zaklanjao iza činjenice što je bio zet carske kuće.

Turska 1613. nije mogla da pošalje vojsku na odmetnike Druze zato što joj je flota, pod Damad Mehmed-pašinom komandom, potučena pod ostrvom Hiosom u sukobu sa španško-sicilijanskim brodovljem. Na more je, tada, ponovo vraćen Halil-paša, ali Damad, kao ljubimac, nije kažnjen: postavljen je za drugog vezira Porte, da mu već u jesen 1614. sultan poveri državni pečat i prepusti mu vođenje rata protiv Persije. Razmaženi dvorarin prve godine, 1615, nije vojevao zbog loših astroloških predviđanja; druge godine, 1616, opseo je Jerevan, osvojio ga i naredio povlačenje usled studeni i nestašice hrane. Zatim je, početkom 1617, dužnost velikog vezira poverena Halil-paši. Damad je povučen u Carigrad, gde mu je bilo ugodnije, i postavljen za kajmakama, zastupnika najviše vlasti. Na tom položaju je ostao dve godine, a za to vreme umro je sultan Ahmed, na prestolu je tri meseca besputno sedeo Mustafa, mladi